

Kinderen en de menselijke levensloop in de correspondentie van Fronto

door

Christian LAES

Abstract

This study is the first to focus on the subject of children and human life course in Fronto's correspondence. It deals with sections in Fronto's letters concerning wet-nurses and breastfeeding, pedagogues, child beating, youthful (mis)behaviour, affective relationships between master and pupil, *pueri senes* and old age – interesting passages hardly noticed by social historians or insufficiently treated in the commentary by M. P. J. van den Hout. In the fourth paragraph, I elucidate passages testifying to the warm and close relationship between Fronto and the young children of Marcus Aurelius' imperial family. Both these texts and the letters about Fronto's grandchildren (elaborated upon in the fifth paragraph) reveal a petting attitude towards children, a way of thinking which is paralleled in various other sources, especially in epigraphical poetry. In the conclusion, I ask whether Fronto's way of looking at children is to be linked with a changed attitude in the Antonine second century. I am, however, rather reluctant to posit such a change in the mental attitude.

1. INLEIDING

De keuze voor Marcus Cornelius Fronto en meer bepaald de houding tegenover kinderen en de menselijke levensloop zoals die blijkt uit zijn briefwisseling kan wellicht verbazing wekken.

Als auteur en persoonlijkheid werd Fronto door moderne literatuurcritici niet bepaald geapprecieerd. De eerste uitgevers hadden geen goed woord over voor onze auteur of zijn werk. Volgens S. A. Naber is hij een pedante praatvaar die gebakken lucht verkoopt: "verba venditat et voces et praeterea nihil"¹. Onverholen verwijt B. G. Niebuhr hem domheid en een verkeerde beroepskeuze: "Fronto war eigentlich

¹ *M. Cornelii Frontonis et M. Aurelii Imperatoris Epistulae. L. Veri et T. Antonini Pii et Appiani Epistularum reliquiae. Post Angelum Maium cum codicibus Ambrosiano et Vaticano iterum contulit G. N. Du Rieu, recensuit Samuel Adrianus NABER, Leipzig, 1867, p. III.*

dumm und hätte lieber ein mechanisches Gewerbe als den Beruf eines Redners und Schriftstellers erwählen sollen"². M. Schanz noemt Fronto's uitverkoren positie aan het keizerlijke hof symptomatisch voor het intellectueel-culturele verval van de Antonijnse tweede eeuw:

Wie entkräftet muss eine Epoche gewesen sein, wenn ein Mann, wie sich Fronto in dem Briefwechsel uns darstellt, die Bewunderung der Zeitgenossen erregen konnte, wenn ein solcher Mann zum Prinzenlehrer erkoren wurde!³

Het misprijzen voor Fronto als persoon is onlosmakelijk verbonden met de trivialiteit van de onderwerpen die in zijn werk aan bod komen. Niet alleen was hij de auteur van retorische luchtballonnen als 'Lof van de Rook en het Stof' (*Laudes Fumi et Pulveris*) of 'Lof van de Slordigheid' (*Laudes Neglegentiae*), ook de thema's die in zijn briefwisseling ter sprake komen zijn vaak triviaal en nauwelijks belangwekkend: 'the man was fatuous and pedantic, the contents of his letters insipid when their emotions were not downright embarrassing'⁴.

De geringschattende houding tegenover de persoon en zijn werk heeft er toe geleid dat Fronto nauwelijks werd bestudeerd vanuit het standpunt van socioculturele of mentaliteitsgeschiedenis⁵. Als reden voor deze verwaarlozing kunnen we echter ook de uitermate gecompliceerde tekstoverlevering vermelden. Fronto's oeuvre bleef slechts bewaard in één codex uit de late oudheid; de collectie vertoont sporen van grondige ingrepen door verschillende antieke uitgevers. Het perkament werd herbruikt voor het noteren van de acten van het eerste concilie van Chalcedon (451). Bovendien werd de codex in stukken gedeeld waarbij een aantal bladen verloren gingen. Een deel bevindt zich thans in Milaan, een ander in het Vaticaan. Op de uitgave van Fronto beet menig filoloog zijn tanden stuk. De latere kardinaal A.

² B. G. NIEBUHR, *Kleine Schriften*, Bonn, 1828, p. 326.

³ M. SCHANZ, *Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian. III. Die Zeit von Hadrian (117) bis auf Constantin (324)*, München, 1923, p. 99.

⁴ E. CHAMPLIN, *Fronto and Antonine Rome*, Cambridge (Mass.), Londen, 1980, p. 2. Aandoenlijk positief in zijn beoordeling van Fronto is daarentegen G. LEOPARDI, "Discorso sopra la vita e le opere di M. Cornelio Frontone e volgarizzamento degli scritti, che il Maio ne pubblicò", in *Opere inedite di Giacomo Leopardi pubbl. da G. Cugnoni*, Halle, 1878.

⁵ Als gelukkige uitzondering kunnen worden vermeld: CHAMPLIN (zie n. 4) en M. P. J. VAN DEN HOUT, *A Commentary on the Letters of M. Cornelius Fronto*, Leiden, Boston, Keulen, 1999. Deze monumentale commentaar bevat een schat aan informatie allerhande. Een verdienstelijke aanzet vindt men bij M. POLFLIET, *Fronto's houding tegenover vrienden, familieleden en zichzelf*, diss. Leuven, 1982.

Mai ontdekte het palimpsest in 1811. Zijn edities van de nauwelijks leesbare Fronto-tekst die onder de concilietekst verborgen zat (de eerste uitgave verscheen reeds in 1815, de tweede dateert uit 1823) riepen echter meer tekstkritische vragen op dan ze beantwoordden. Mai's gezworen opponent G. Niebuhr publiceerde reeds in 1816 zijn verbeterde editie. Net als de volgende uitgever, S. A. Naber (1867) verfoeide hij Fronto. De eminente Duitse filoloog E. Hauler besteedde meer dan een halve eeuw aan de bestudering van het manuscript. Het leverde hem een veertigtal tekstkritische publicaties over Fronto en de paleografen van de volgende generatie een massa nauwelijks leesbare handgeschreven notities en bemerkingen op. Haulers uitgave zag echter nooit het daglicht. Moderne studies steunen veelal op de Loeb-editie van C. R. Haines (1920), die een uitstekende vertaling biedt en een verdienstelijke poging waagt de brieven chronologisch te ordenen. De Nederlandse geleerde M. P. J. van den Hout komt echter de verdienste toe dé standaardeditie van Fronto te hebben bezorgd, ook al heeft hij evenals Haines de codex nooit zelf onder ogen gehad. Zonder van den Houts tweede editie in de Teubnerreeks (1988) en zijn standaardcommentaar, beide het resultaat van een levenslange toewijding aan de Frontostudie, zou een verantwoorde historische benadering van deze auteur nauwelijks mogelijk zijn⁶.

Nu het pad is geëffend in de vorm van de noodzakelijke voorbereidende studies, willen wij Fronto in de spotlights van het mentaliteits-historisch onderzoek plaatsen. Via de gegevens uit zijn correspondentie zullen we houding en denkkaders in verband met kinderen trachten te reconstrueren. De bedoeling van deze bijdrage is vijfvoudig:

1. Fronto's correspondentie onder de aandacht van beoefenaars van socioculturele geschiedenis brengen. We treffen bij deze auteur heel wat interessante gegevens aan die tot nu toe ontbreken in de canon van passages die in wetenschappelijke publicaties worden geciteerd.
2. Met het belichten van deze passages beogen we eveneens een – bescheiden – aanvulling op én uitbreiding van de commentaar van van den Hout.
3. Door het confronteren van deze teksten met de epigrafische poëzie kunnen we interessante verbanden leggen met het discours omtrent kinderen dat blijktbaar in een brede middenklasse leefde.

⁶ *M. Cornelii Frontonis Epistulae. Schedis tam editis quam ineditis Edmundi Hauleri usus iterum edidit* Michael P. J. VAN DEN HOUT, Leipzig, 1988. In de rest van onze uiteenzetting zal voor de Fronto-passages, naast de gebruikelijke nummering, ook steeds worden verwezen naar het paginanummer en de regelaanduiding in deze editie. Zie p. LXIII-LXXIX voor een levendige en gedetailleerde beschrijving van de verschillende Fronto-edities en hun uitgevers.

4. We zullen de houding van Fronto tegenover kinderen kaderen als typische exponent van de duale Romeinse opvatting die kinderen enerzijds als outsiders, anderzijds als bron van verwachting bij uitstek beschouwde.

5. Ten slotte zullen we ons afvragen of Fronto's appreciatie voor kinderen kadert binnen een mentaliteitswijziging die sommige historici in de Antonijnse tweede eeuw menen te ontwaren.

2. LEVENSBESCHRIJVING VAN MARCUS CORNELIUS FRONTO

Marcus Cornelius Fronto werd omstreeks het jaar 100 geboren uit een familie van de *ordo equester* in het Numidische Cirta. Deze tweede stad van Romeins Africa kon bogen op een even glorieus en prestigieus als exotisch verleden⁷. De plaats was een smeltkroes van Libische, Punische en Griekse invloeden. Sinds de tweede eeuw v.C. hadden de koningen van Numidië eveneens intense contacten uitgebouwd met Italische handelaars. Na de nederlaag van koning Juba, die in de burgeroorlog de kant van Pompejus had gekozen, zorgde de implanting van Romeinse soldaten van de Caesargezinde P. Sittius uit Luceria voor een infuus van vooral Campaanse elementen. Deze militairen bleven ook Caesars opvolger Augustus trouw, die de stad het statuut van *colonia* en de welluidende naam Colonia Iulia Iuvenalis Honoris et Virtutis Cirta schonk. In de keizertijd hadden de zogenaamde *IIII coloniae Cirtenses* – die naast Cirta nog drie *coloniae* en talloze kleinere *pagi* en *castella* telde – hun hoofdplaats, schatkist en belangrijkste magistraten te Cirta. De lokale aristocraten hadden zich perfect geassimileerd en leefden als ἀνδρες μουσικοί conform de regels van de Romanitas. Bij hen geen spoor van trots over de eigen Afrikaanse afkomst, geen verknochtheid aan de eigen Punische moedertaal. “Je taal is niet het Punisch, noch je kledij. Je mentaliteit is niet die van een vreemd volk, Italiër ben je, Italiër”. De verontschuldigende uitspraak van de dichter Statius waarmee hij de Afrikaanse afkomst van een vriend uit Leptis Magna wil vergoeelijken, zou ook Fronto en zijn tijdgenoten op het lijf zijn geschreven⁸. Als Romeins burger van de derde generatie kwam Fronto als jongeman naar Rome. Via relaties en netwerken van *amicitia* en patronaat kon hij zich daar dadelijk thuis voelen. Ongeveer twintig jaar oud vervulde

⁷ CHAMPLIN, p. 5-7 voor een summier geschiedenis van de stad met verwijzing naar verdere literatuur.

⁸ Statius, *Silv.* 4, 5, 45-46: *non sermo Poenus, non habitus tibi, / externa non mens: Italus, Italus.*

hij zijn eerste ambt in het vigintiviraat. Overigens bood de 'Afrikaanse connectie' een voldoende garantie voor een geslaagde politieke carrière. Reeds op het einde van de eerste eeuw maakten meer en meer provinciale *Africani* hun onstuitbare opmars in de ridderklasse en de senaat. Onder het bewind van keizer Antoninus Pius (138-161) was het aantal senatoren uit Cirta opvallend groot. Zowel Fronto als zijn broer Quintus Cornelius Quadratus brachten het uiteindelijk tot *consul suffectus*⁹.

Ongetwijfeld had Fronto zijn bijzonder voorspoedige carrière te danken aan de rijkdom die door zijn vader was vergaard. De man behoorde tot de lokale elite van Cirta maar wordt in de correspondentie verder niet vermeld. In de zuiverste traditie van Romeinse *virii nobiles* zwijgt Fronto haast volledig over zijn eigen economische activiteiten. Testamentaire schenkingen, keizerlijke donaties, grootgrondbezit, het verstrekken van leningen, gulle giften voor bewezen diensten als pleiter waren er ongetwijfeld – Fronto vindt dit alles nauwelijks de moeite van het vermelden waard. Dat hij schatrijk was, valt overigens niet te betwijfelen. Op de Esquilijn bewoonde hij het paleis waarvan Maecenas en Nero vroegere eigenaars waren. Hij bezat een villa bij de Via Aurelia en een groot domein in Campania, alsook een prachtig optrekje te Surrentum¹⁰.

Veel liever profileerde hij zichzelf als man van de schone letteren, die zich in volmaakt *otium* kon bezighouden met de studie van welsprekendheid en de door hem zo gekoesterde archaische Latijnse schrijvers. De literaire kring die zich rondom hem vormt, bestaat uit jonge aristocraten die tijdelijk bij hem inwoonden. Het gezelschap vormde een volmaakt *contubernium* van literaire vrienden¹¹. Naast literatuur was politiek een belangrijke pijler in de uitbouw van zijn carrière. Hij doorliep de verschillende stappen van de *cursus honorum*, waarbij zijn activiteiten zich haast uitsluitend tot de omgeving van Rome grootstad en de senaat beperkten, een mandaat als quaestor in Sicilia omstreeks 120 buiten beschouwing gelaten. De bekroning betekende het consulaat in 143. Een proconsulaat in Asia voor het jaar 157/158 moest hij om gezondheidsredenen weigeren¹². Literair-retorische activiteit en reputatie brachten hem uiteindelijk bij de exclusieve kring van de vrienden van de keizer, de *amici Caesaris*, die rechtstreekse toegang

⁹ CHAMPLIN, p. 9 over Fronto's broer (consul suffectus in 147); 13-14 over de opmars van de *Africani*.

¹⁰ CHAMPLIN, p. 25. Voor Fronto als advocaat, zie CHAMPLIN, p. 60-78.

¹¹ CHAMPLIN, p. 45-59 over Fronto als *man of letters*. Fronto noemt zijn leerlingen zelfs *fili: Ad Amicos* 2, 3 (187, 14).

hadden tot de keizerlijke familie. Zijn relaties met Hadrianus mochten dan eerder koel zijn, de aanstelling van Antoninus Pius betekende de definitieve doorbraak van Fronto. In 139 werd hij aangesteld tot leraar en tutor van de achttienjarige prins M. Annius Verus, de latere keizer Marcus Aurelius, die samen met zijn broer Lucius Verus als troonopvolger geadopteerd was door Antoninus Pius. Vooral door de correspondentie met zijn pupil Marcus Aurelius (zowel toen hij prins als toen hij keizer was) en diens broer Lucius Verus, werd Fronto beroemd bij het nageslacht¹³. Het lijkt er nochtans niet op dat Fronto ooit zelf zijn correspondentie publiceerde of de bedoeling had dit te doen. Noch de slordige staat van de bewaarde collectie (vaak worden thema's herhaald) noch de trivialiteit van de behandelde onderwerpen lijken een mogelijke auteursintentie te ondersteunen. Een passage bij de grammaticus Charisius bewijst dat de collectie in de eerste helft van de vierde eeuw circuleerde. Mogelijk werd de literaire nalatenschap van Fronto door zijn schoonzoon en dochter bewaard, om later door een naarstig grammaticus en bewonderaar van archaïserend Latijn te worden opgediept en uitgegeven¹⁴. Hoewel de brieven dus geen publicitaire documenten zijn, mogen we ze toch niet beschouwen als strikt persoonlijke privécorrespondentie tussen een leraar en zijn leerling. De brieven waren een vorm van public relations, waarmee Fronto zijn relaties met het keizerlijke hof en vooraanstaande vrienden onderhield. Het spreekt voor zich dat dergelijke epistels vooral conventionele waarheden bevatten, een weerspiegeling zijn van waarden en opvattingen die binnen de heersende klasse gemeengoed waren.

3. DE MENSELIJKE LEVENSLIOP IN DE CORRESPONDENTIE VAN FRONTO

Overlopen we eerst de briefwisseling van Fronto op zoek naar inlichtingen over de menselijke levensloop.

De correspondentie bevat interessante gegevens omtrent voedsters of *nutrices*. In een brief van Fronto aan Marcus Aurelius uit oktober 161 lezen we dat het mildere klimaat en de voedster ervoor hebben gezorgd dat de aanhoudende hoest van de kleine prins T. Aurelius Fulvus Antoninus is bedaard. Een beter dieet voor de voedster had de

¹² CHAMPLIN, p. 79-93 over Fronto als senator. Op p. 164 geeft Champlin een gereconstrueerde chronologie van Fronto's senatoriële carrière.

¹³ CHAMPLIN, p. 94-117 over Fronto als *friend of the Caesars*.

¹⁴ Hypothese van VAN DEN HOUT, p. LIX-LXIII.

oplossing gebracht: "alle remedies en elk middeltje voor de genezing van kleine kindjes liggen immers in haar moedermelk".¹⁵ Over het ideale regime voor de voedster en de geneeskrachtige werking van haar melk lichten antieke medici en wetenschappers ons in¹⁶. Maar tevens blijkt uit deze passages het serviele en onderworpen karakter van de *nutrix*: als fysiek instrument dat men kan bijstellen door het geven van beter voedsel kan zij voor de genezing van de toevertrouwde zuigeling instaan¹⁷. Ook lezen we bij Fronto meer over de kledij van voedsters. Zij dragen een gevlekte schort (*pallium*); het sjofele en besmeurde karakter van dit kledingsstuk was haast spreekwoordelijk¹⁸. Typisch en revelerend voor de antieke aristocratische mentaliteit is een opmerking dat voedsters en schoolmeesters zich bezighouden met dat wat onaf en onvoltooid is:

Het is typisch voor een voedster meer te houden van een baby dan van een volwassene. Gewoonlijk is een voedster boos als de puberteit aanbreekt. De jongen wordt uit haar armen weggevoerd en overgeleverd aan het forum of het Marsveld. Ook die vermaledijde schoolmeesters houden meer van hun leerlingen als ze elementaire dingen leren en als hun ouders schoolgeld betalen¹⁹.

Een dergelijke houding is typisch voor haast alle antieke uitingen van ouderlijke bezorgheid over de ontwikkeling en de studievorderingen van hun kinderen. In de retorisch-literaire cultuur van de Romeinse oudheid tellen kinderen pas echt mee als ze al hun eerste stappen in de opleiding tot *vir litteratus* hadden gezet. Wellicht had dit denkpatroon ook zijn invloed op het macroniveau: de totale verwaarlozing van het lager onderwijs van staatswege kan in hetzelfde perspectief worden geplaatst²⁰. Deze passage is ook een mooie illustratie

¹⁵ *Ep. ad Antoninum Imp. et invicem* 1, 2 (90, 2-4). De kleine Aurelius Antoninus werd geboren in 161 als tweelingsbroer van de latere keizer Commodus en overleed in het jaar 165. Zie A. R. BIRLEY, *Marcus Aurelius. A Biography*, Londen, 1993, p. 239 & 248 voor verdere referenties (vooral *PIR*² A 1512).

¹⁶ Geneeskrachtige melk: Plinius, *NH* 28, 72-75. Ideale regime: Paulus van Aegina, *Ep.* 1, 2.

¹⁷ S. R. JOSHEL, "Nurturing the Master's Child: Slavery and the Roman Child-Nurse", *Signs* 12 (1986), p. 5-22, p. 8 spreekt over de *nutrix* als "regulating object".

¹⁸ *Ad M. Antoninum de Orationibus Liber* 14 (159, 13): *maculosioraque quam nutricis pallium*. Vergelijk met Plautus, *Bacch.* 434: *corium tam maculosum quam nutricis pallium*.

¹⁹ *Ep. ad Antoninum Imp. et invicem* 1, 5 (93, 8-12).

²⁰ Over distantie tussen ouders en jonge kinderen en relatief grotere aandacht voor oudere kinderen, zie E. EYBEN, "Les parents soucieux de l'instruction scolaire de leur fils", in *Antidorum W. Peremans sexagenario ab alumnis oblatum*, Leuven, 1968, p. 39-60; K. BRADLEY, "The Nurse and the Child at Rome. Duty, Affect and Socialisation", *Thamyris* 1, 2 (1994), p. 137-156, p. 154-156; R. CRIBIORE, *Gymnastics of the Mind. Greek*

van het onderscheid tussen een gewone voedster of *wet-nurse* en een zogenaamde *dry-nurse*, een vrouw die ook na de periode van het zogen bij het kind blijft en het verder begeleidt als opvoedster. Fronto gebruikt hier expliciet de term *nutrix assa*; ook de vermelding van *pubertas* en de overgang naar het forum en het Marsveld zijn duidelijke bewijzen van het feit dat de bedoelde voedster langere tijd dienst deed²¹.

In deze context is ook een brief uit het jaar 143 van belang. Marcus Aurelius vermeldt er zijn moeder met de woorden *quae me genuit atque aluit*, "die me geboort en gevoed heeft"²². Uit de *Meditationes* weten we dat Marcus Aurelius een voedster heeft gehad, alleszins een *wet-nurse* die hem met haar eigen melk heeft gevoed²³. De betekenis van het Latijnse werkwoord *alere* is te vaag om te besluiten dat Marcus Aurelius' moeder hem haar moedermelk heeft gegeven²⁴. Maar de passage lijkt toch te suggereren dat moeder Lucilla een meer actieve rol in de opvoeding van haar baby heeft gespeeld dan dat doorgaans van Romeinse moeders werd verwacht. De eerste iconografische voorstellingen van vooraanstaande moeders die hun kinderen zelf de borst geven, dateren precies uit de Antonijnse periode. Domitia Lucilla, dochter van Marcus Aurelius en echtgenote van keizer Lucius Verus, was mogelijk de eerste keizerin die zich op keizerlijke munten liet afbeelden terwijl ze haar kind de borst gaf. Het gaat om munten uit de periode 165-170 met op de voorzijde de tekst LVCILLA AVGVSTA en een afbeelding van het hoofd van de keizerin, op de keerzijde de woorden FECVNDITAS S.C. en een afbeelding van een vrouw met drie kinderen²⁵.

Education in Hellenistic and Roman Egypt, Princeton, Oxford, 2001, p. 102-123 en K. VÖSSING, "Staat und Schule in der Spätantike", *Ancient Society* 32 (2002), p. 243-262.

²¹ Over de *assa nutrix*, zie Iuvenalis, *Sat.* 14, 208; Nonius Marcellus, *De comp. doctr.* 47. Zie K. BRADLEY, "Wet-nursing at Rome: a Study in Social Relations", in B. RAWSON (ed.), *The Family in Ancient Rome: New Perspectives*, Londen, Sydney, 1986, p. 201-229, p. 202.

²² *Ad M. Caesarem et invicem Liber* 2, 5 (26, 8-9).

²³ Expliciet gesteld in Marcus Aurelius, *Med.* 5, 14. Zie BIRLEY, p. 32-33.

²⁴ Zie hiervoor *Thesaurus Linguae Latinae* I, k. 1706-1713 (s.v. alo). De verbinding met het werkwoord *gignere* komt enkel voor in een passage bij Statius, *Ach.* 1, 650-651, waar duidelijk niet aan borstvoeding wordt gerefereerd.

²⁵ Zie A. ROBERTSON, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet, University of Glasgow, Vol. II. Trajan to Commodus*, Oxford, 1971, p. 394 n. 49, die stelt dat de vrouwenfiguur Fecunditas is. Volgens H. MATTINGLY, *The Roman Imperial Coinage. Vol. III. Antoninus Pius to Commodus*, Londen, 1930, p. 352, n. 1736-1739, gaat het om Fecunditas of Lucilla. Zie vooral K. FITTSCHEN, *Die Bildnistypen der Faustina Minor und die Fecunditas Augusta*, Göttingen, 1982, p. 74-75 en plaat 6.13 over concrete verwijzing naar Domitia Lucilla. Ik ben Beryl Rawson (Canberra) dank verschuldigd voor haar waardevolle hulp bij mijn numismatische zoektocht.

De vrouw geeft de borst aan één kindje, dat op haar schoot zit. Zeker is er een verband met de traditionele iconografie van de godin Fecunditas – waarbij het zogen symbool staat voor overvloedige vruchtbaarheid –, maar een rechtstreekse allusie naar de keizerin Domitia Lucilla is moeilijk te negeren. Precies in deze periode kreeg zij namelijk drie kinderen. Het ideaal van de moeder die zelf haar kinderen zoogt, wordt overigens af en toe ook vermeld in inscripties²⁶.

Verder biedt de correspondentie een interessante inlichting over een andere opvoedersfiguur, de *paedagogus*. In een aanbevelingsbrief uit de periode 139-145 beveelt Fronto een zekere Aridelus, een keizerlijke vrijgelatene, aan voor een functie als *procurator*. De wending *a pueritia me curavit* wordt door Van den Hout geïnterpreteerd als “hij verzorgde me vanaf zijn kindertijd”. Als we aannemen dat Fronto geboren werd omstreeks het jaar 95, dan kunnen we veronderstellen dat Aridelus zijn mentor werd omstreeks 100-105. De Griekse slaaf was op dat ogenblik zelf circa 15 jaar oud, omstreeks 140 was hij dan ongeveer 55 jaar, een aanvaardbare leeftijd voor een benoeming tot *procurator*. Een pedagoog van 15 jaar zou echter een unicum zijn. Epigrafisch bedraagt de jongste attestatie van leeftijd van overlijden 25 jaar. Om die reden lijkt het beter de chronologie van Van den Hout met enkele jaren te verschuiven: het jaar 80 als geboortjaar voor Aridelus maakt hem *paedagogus* op een leeftijd van 20 à 25 jaar en *procurator* omstreeks de leeftijd van 60, een chronologie die aannemelijker lijkt. Of moeten we toch maar aannemen dat met *a pueritia* de kindertijd van Fronto, niet die van Aridelus, wordt bedoeld²⁷?

Ook aan andere hoogst interessante passages over opvoeding wordt in de wetenschappelijke literatuur volkomen voorbijgegaan. Zo lezen we bij Fronto een haast unieke attestatie voor het feit dat ook Romeinse

²⁶ Over afstandelijke Romeinse moeders, zie S. DIXON, *The Roman Mother*, Londen, Sydney, 1988, p. 129-135. Over het ideaal van de zogende moeder in de Antonijnse iconografie, zie E. MINTEN, *Roman Attitudes Towards Children and Childhood. Private Funerary Evidence (ca. 50 B.C. - ca. A.D. 300)*, Stockholm, 2002, p. 40-41. Afwijzingen van het gebruik van voedsters, zoals Plutarchus, *Cato Maior* 20, 3; ps.-Plutarchus, *De lib. ed.* 3 b - f; Aulus Gellius, *NA* 12, 1 zijn zeldzaam en bewijzen door de nadrukkelijke afwijzing het vaak voorkomen van het fenomeen. Zie *CIL* 6, 19128, waar het zelf voeden van een kind als iets uitzonderlijks wordt vermeld, zelfs voor een moeder van lagere klasse.

²⁷ *Ad M. Caesarem et invicem Liber* 5, 52 (79, 25 - 80, 4). Voor het omvangrijke dossier Romeinse *paedagogi*, zie thans Chr. LAES, “Romeinse *paedagogi* tussen minachting en waardering: een voorbeeld van *differential equations*”, *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 58 (2004), p. 161-180. Zie VAN DEN HOUT, p. 211 voor de stelling dat Aridelus als *puer* de taak van pedagoog op zich nam. Epigrafisch is Urbana de jongste bekende pedagoog (*CIL* 6, 9758).

meisjes geslagen werden en kennismaakten met de hardhandige opvoedingsmethoden van de *pater familias*. In een vergelijking over het geven van kritiek stelt Fronto dat hij liever zelf opmerkingen maakt over zijn pupil Marcus Aurelius dan dat hij andere kritikasters aan het woord wil horen: "zoals ik mijn dochter Cratia gemakkelijker zelf sla dan dat ik moet toekijken hoe ze door een ander wordt geslagen". Op het ogenblik van dit schrijven was Cratia ongeveer 6 jaar oud²⁸. Een passage bij Tacitus biedt de enige parallel²⁹. De vanzelfsprekendheid van het gebruik van fysiek geweld en/of afschrikking door leerkrachten blijkt uit een speelse lofprijzing van Marcus Aurelius aan het adres van zijn geliefde leermeester Fronto:

dan zou de heraut ons allen convoceren - waarom zeg ik nu 'ons', ik bedoel alle geleerde en welsprekende mensen. U zou al deze mensen een voor een met uw roede aanwijzen en met uw woorden corrigeren. Ikzelf ben nooit bang geweest voor dergelijke terechtwijzingen; voor mij zijn er redenen genoeg om een voet in uw school te zetten³⁰.

Het ideaal van de *puer senex* vinden we in een lovend epistel van Fronto aan het adres van zijn pupil. Daarin beklemtoont hij diens vroege rijping:

Reeds voor je de leeftijd had bereikt voor onderricht, was je volmaakt en bekleed met alle goede kwaliteiten. Vóór de volwassen leeftijd was je al een voortreffelijk man, vóór de aanneming van de mannetoga was je al een ervaren redenaar³¹.

Deze uitspraak moeten we zeker niet begrijpen als een louter retorische lofprijzing. Zo weten we dat jongelui uit vooraanstaande families reeds op jonge leeftijd de lijkrede bij het overlijden van vader uitspraken³².

²⁸ *Ad M. Caesarem et invicem Liber* 4, 12 (66, 23-24): *ita ut Cratiam meam filiam facilius ipse percusserim quam ab alio percuti viderim.*

²⁹ Tacitus, *Ann.* 5 (6), 9 (de dochter van Sejanus vraagt aan haar gevangennemers of ze niet 'gewoon' kan worden gestraft: *posse se puerili verberere moneri*). Over het slaan van kinderen, zie Chr. LAES, "Child Beating in Rome: Some Reconsiderations", in K. MUSTAKALLIO, J. HANSKA, H. L. SAINIO, V. VUOLANTO (ed.), *Hoping For Continuity. Childhood, Education and Death in Antiquity and the Middle Ages*, Rome, 2005, p. 75-89.

³⁰ *Ad M. Caesarem et invicem Liber* 2, 6 (27, 15-18): *multa supersunt ut in ludum tuum pedem introferam*. Hoewel Fronto in deze passage wordt vergeleken met een rechter in welsprekendheid (cfr. de termen *tribunal* en *praeco*), ziet VAN DEN HOUT, p. 69 in het woord *ludum* een verwijzing naar de Romeinse lagere school en het feit dat Marcus Aurelius nog alles te leren heeft van zijn meester.

³¹ *Ad M. Caesarem et invicem Liber* 4, 1 (53, 24 - 54, 2).

³² Zie Th. WIEDEMANN, *Adults and Children in the Roman Empire*, Londen, 1989, p. 121-122. Over jong retorisch talent, zie de getuigenissen over volgende keizers: Octavianus: Suetonius, *Aug.* 8; Tiberius: Suetonius, *Tib.* 6, 4; Verus: SHA, *Ver.* 2, 7; Diadumenianus: SHA, *Diad.* 2, 2-4; Numerianus: SHA, *Car.* 11, 1.

Ook over jeugdige onstuimigheid en kwajongensstreken biedt de correspondentie een schitterend getuigenis. Omstreeks 143 schrijft de dan 22-jarige prins Marcus Aurelius een heerlijk colloquiaal briefje aan zijn meester Fronto over een incident en een geval van verkeersagressie *avant la lettre*. Te paard op weg met enkele makkers kwam hij op een nauwe doorgang een grote kudde schapen tegen, vergezeld van twee herders en vier honden. Een herder beschuldigt de jonge ruiters ervan verantwoordelijk te zijn voor vroegere rooftochten, waarop Marcus Aurelius zijn paard in de kudde drijft en zo de angstige beesten uiteenjaagt. De razende herder gooit zijn riek naar een gezel van Marcus Aurelius. De jongen wordt door het projectiel verwond. Als de jonge Aurelius thuis verslag uitbrengt van het gebeuren is zijn worstelmeester razend en grijpt hem bij de keel³³. Anders dan de perendiefstal bij de getormenteerde en schuldbevuste Augustinus, is hier geen sprake van wroeging om de gepleegde daad van jeugdige overmoed: Marcus Aurelius vertelt het gebeuren in geuren en kleuren aan zijn geliefde leraar Fronto³⁴.

Ook over andere domeinen van het menselijke leven biedt de briefwisseling rijke informatie. De warme en affectieve verhouding tussen Marcus Aurelius en Fronto getuigt van een intimiteit waar heden-daagse lezers zich haast ongemakkelijk bij voelen. Onomwonden schrijft Fronto aan zijn leerling Marcus Aurelius, die hij stevast als *dominus meus* aanspreekt, dat niets hem aangenamer is dan zijn kus. Zoete geur en aangenaam genot zijn voor Fronto te vinden in Aurelius' nek en kussen. Hij vergelijkt de gemengde gevoelens die hij ervaart bij het ontvangen van brieven van zijn reizende leerling met de emoties van een minnaar die zijn geliefde naar zich ziet rennen langs een lastig en gevaarlijk pad. We vinden zelfs een allusie op de romance van Hero en Leander³⁵. In een brief aan keizermoeder Domitia Lucilla stelt

³³ *Ad M. Caesarem et invicem Liber 2*, 16 (34, 1-15). Zie L. FRIEDLANDER, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, Leipzig, 1892¹⁰, vol. I, p. 354 over rooftochten tegen kleinvee.

³⁴ Anders dan deze brief, kreeg de perendiefstal van Augustinus (*Conf. 2*, 4, 9-10; 18) een prominente plaats in het beeld van jeugdige onstuimigheid, geschetst door E. EYBEN, *De jonge Romein volgens de literaire bronnen der periode ca. 200 v.C. - ca. 500 n.C.*, Brussel, 1977, p. 179-180 en E. EYBEN, *De onstuimigen. Jeugd en (on)deugd in het oude Rome*, Kapellen, 1987, p. 62-64.

³⁵ *Ad M. Caesarem et invicem Liber 3*, 14. Zie vooral de volgende passages: *Quid est mihi osculo tuo suavius! Ille mihi suavis odor, ille fructus et odor in tuo collo atque osculo situs est* (46, 15-17); *quas ego epistulas quom acciperem, simile patiebar quod amator patitur, qui delicias suas videat currere ad se per iter asperum et periculosum* (46, 25-27); vergelijking met Hero en Leander (47, 1-2).

Fronto dat hij voor haar en haar zoon Marcus Aurelius een lofrede heeft gemaakt zoals Griekse minnaars hun geliefden schilderen op elke vaas³⁶. Van zijn kant beweert de jonge Marcus Aurelius dat consul Marcus Fronto een Grieks ereopschrift verdient als overwinnaar in de wedstrijd van minnaars. Zelf beweert hij van niemand meer te houden dan van Fronto: hij zou zelfs een wedstrijd willen aangaan met diens echtgenote Cratia – tweekamp die hij naar eigen inschatting zou winnen³⁷. Ondanks deze passages getuigt het van een weinig genuanceerde en bovendien anachronistische instelling de verhouding tussen Fronto en zijn leerling-prins als een homo-erotische te kenschetsen. Niet alleen is er een passage van Marcus Aurelius zelf die zich in zijn *Meditationes* afzet tegen dergelijke verhoudingen³⁸; antropologische benaderingen hebben ons geleerd dat grenzen van lichamelijkeheid en intimiteit bij verschillende volkeren en culturen op heel verschillende wijzen worden ingevuld (Romeinse mannen waren verwoede kussers, ook vrienden kusten mekaar op de mond)³⁹. Ten slotte was het *ius oculi*, d.i. het recht om te mogen kussen bij begroeting, een teken bij uitstek van voortreffelijke verhoudingen met het keizerlijk huis – een privilege waar een lid van de senatoriële elite graag mee uitpakte om het eigen aanzien en prestige te verhogen⁴⁰.

De briefwisseling is ook een goudmijn voor de historicus die zich met ouderdom en kwalen van de oude dag wil inlaten. Fronto's en Marcus Aurelius' obsessies met ongelukken en lichamelijke kwalen zijn genoegzaam bekend. Vooral boek 5 van de *Epistulae ad M. Caesarem* staat bol van vermeldingen van jicht, diarree, koorts en hoestaanvallen. Eén oudhistoricus heeft niet gearzeld Marcus Aurelius en Fronto als hypochonders te classificeren. Met deze obsessie waren ze kinderen van hun tijd: ook bij tijdgenoot Aelius Aristides is ziekte de

³⁶ *Ad M. Caesarem et invicem Liber 2, 3* (23, 9-10).

³⁷ *Ad M. Caesarem et invicem Liber 2, 5: magis amabo quam ullus homo te amat, magis denique quam tu temet ipsum amas. Iam mihi cum Cratia certamen erit, quam timeo ut superare possim* (26, 3-5).

³⁸ Marcus Aurelius, *Med.* 1, 16: vader leerde hem om zich afzijdig te houden van dergelijke relaties.

³⁹ Kussen onder mannen, zonder seksuele bijbedoeling: Suetonius, *Tib.* 36 en Plinius, *NH* 26, 3 (over het verbod van Tiberius op de praktijk om een besmettelijke huidziekte tegen te gaan). Kussen als uiting van passionele vriendschap: Catullus, *Carm.* 9, 9. Over de Romeinse kus, zie F. DUPONT & T. ELOI, *L' érotisme masculin dans la Rome antique*, Parijs, 2001, p. 243-260 en T. VAN HOUTD, "Over mietjes en macho's. De kusgedichten van Catullus", *Streven* 71, 2 (2004), p. 172-176.

⁴⁰ S. TIMPARO, "Il 'ius osculi' e Frontone", *Maia* 39 (1987), p. 201-211.

rode draad van het oeuvre⁴¹. Bepaalde beschrijvingen komen bij de moderne lezer morbide over. Zo schrijft Marcus Aurelius:

Mijn zus had plots zo'n pijn in haar vrouwelijke delen dat haar verkrampte gezicht er vreselijk uitzag. In de paniek stootte moeder onvoorzichtig haar ribben tegen een hoek van de muur. Met dit ongeluk deed ze niet alleen zichzelf, maar ook ons erg pijn. Zelf vond ik, toen ik naar bed ging, een schorpioen in mijn bed. Toch kon ik het beest zelf doden, vooraleer ik erop ging liggen.

Of uit een brief van Fronto uit hetzelfde boek:

Toen mijn slaven me, zoals gewoonlijk, op een stoeltje uit het badgebouw droegen, sloegen ze me in hun onvoorzichtigheid tegen de gloeiend hete deur van de oven. Mijn knie was tegelijk verbrand en geschaafd. Nadien onstond een zwelling op de bezeerde plaats⁴².

De zelfbeschrijving van Fronto die als oude man door zijn eigen *alumnus* gevoed moet worden, doet denken aan de weinig opbeurende passage bij Plinius de Jongere over de afgeleefde Cn. Domitius Tullus, die helemaal verlamd, zich erover beklagt dat zijn slaven hem met de hand voeden en hij dus noodgedwongen hun vingers moet aflikken, en dat ze ook zijn tanden moeten poetsen⁴³.

4. FRONTO EN DE KINDEREN VAN HET KEIZERLIJK HUIS

Uit verschillende passages in de correspondentie blijkt dat een nauwe en hechte band bestond tussen het gezin van Fronto en het keizerlijk huis. Fronto's echtgenote Cratia bracht geregeld een bezoek aan Marcus Aurelius en zijn moeder Domitia Lucilla⁴⁴. In een brief waarin Marcus Aurelius op een ongedwongen conversatietoon zijn

⁴¹ J. E. G. WHITEHORN, "Was Marcus Aurelius a Hypochondriac?", *Latomus* 36 (1977), p. 413-421. Over Aelius Aristides en ziektes, zie H. F. J. HORSTMANSHOFF, "Uit het nachtboek van een patiënt. De dromen van Aelius Aristides", in H. F. J. HORSTMANSHOFF (ed.), *Pijn en balsem, troost en smart. Pijnbestrijding en pijnbeleving in de Oudheid*, Rotterdam, 1994, p. 85-93.

⁴² *Ad M. Caesarem et invicem Liber* 5, 23 (72, 22 - 73, 4) en 5, 59 (82, 7-15).

⁴³ *Ad Verum Imp. et invicem Liber* 1, 6 (110, 25-27). Vergelijk met Plinius, *Ep.* 8, 18, 9, waarover T. PARKIN, *Old Age in the Roman World. A Cultural and Social History*, Baltimore, Londen, 2003, p. 74-75 en K. COKAYNE, *Experiencing Old Age in Ancient Rome*, Londen, New York, 2003.

⁴⁴ Zie hierover VAN DEN HOUT, p. 118. Het gaat om *Ad M. Caesarem et invicem Liber* 2, 13 (32, 2); 2, 15 (32, 21); 5, 20 (72, 3); 5, 25 (73, 12).

tijdsbesteding van de voorbije dag aan leermeester Fronto vertelt, luidt het als volgt:

Vanaf het zesde uur keerden we naar huis terug. Ik probeerde een beetje te studeren, zonder veel succes. Nadien ging ik met mijn lieve moeder op een rustbed liggen. Ik sprak aldus: "Wat denk je dat onze vriend Fronto nu aan het doen is?" En zij zei: "Wat denk je dat mijn lieve Cratia nu doet?" Dan ik: "Wat zou ons klein lief vogeltje Cratia nu uitvoeren?" Terwijl we zo converseerden en keuvelden over de vraag wie van ons beiden wie van jullie het meest beminde, ging plots de gong, het signaal dat vader naar het badgebouw was gegaan⁴⁵.

In een schrijven uit oktober 143 lezen we dat de kleine Cratia, Fronto's dochter, verlichting voor de zorgen in het keizerlijk huis bracht. Het meisje was toen wellicht één jaar oud. Het beeld van het liefelijke kind dat volwassenen weer vrolijk kan stemmen, komt niet alleen bij Fronto voor, maar is een populaire gemeenplaats in epigrafische poëzie⁴⁶.

Vier brieven lichten ons in over de kleine Faustina Domitia. Als eerste dochter van Marcus Aurelius en Faustina (er zouden nog twaalf of dertien kinderen volgen), werd ze geboren op 30 november van het jaar 147. Ze overleed reeds in 151⁴⁷. In een brief uit het jaar 148 lezen we dat de baby (*parvola nostra Faustina*) diarree en een koortsaanval had doorstaan. Hoewel deze problemen nu waren opgelost, bleef ze erg bleek en moest ze nog af en toe hoesten. Het antwoord van Fronto klinkt op zijn minst bevreemdend. Eerst had hij namelijk verstaan dat Marcus Aurelius zelf zwaar ziek was geweest. Toen hij begrepen had dat het om zijn kleine dochter ging, was hij opgelucht! Hij haast zich wel hier een

⁴⁵ *Ad M. Caesarem et invicem Liber* 4, 6 (62, 20 - 63, 4).

⁴⁶ *Ad M. Caesarem et invicem Liber* 2, 17 (34, 17-18): *Cratia minor fecit quod Cratia maior facit, ut sollicitudinem nostram vel interim minuat vel iam omnino detergeat*. Cratia werd geboren in 142, zie VAN DEN HOUT, p.167. Over het kind als verlichting van zorgen, Statius, *Silv.* 2, 1, 56-57 en een opschrift uitgegeven door COLAFRANCESCO, *Invigilata lucernis* 10 (1988), p. 91-105 (vv. 2-3 over de 5-jarige Severina: *kara Severa mihi dulcis animo fratrisque, / et Iuliane matri lenibas pectore voltus*). Het motief van kinderlijke charme is bijzonder populair in Latijnse epigrafische poëzie. Voor talloze parallellen, zie Chr. LAES, "High Hopes, Bitter Grief. Children and their Virtues in Latin literary Inscriptions", in G. PARTOENS, G. ROSKAM & T. VAN HOUDT (ed.), *Virtutis Imago. Studies on the Conceptualisation and Transformation of an Ancient Ideal*, Namen, 2004, p. 43-75, 58-61.

⁴⁷ Voor de stamboom en de kinderen van Marcus Aurelius en Faustina baseerden we ons op de standaardbiografie van BIRLEY. Zie ook FITTSCHEN, p. 94-95. De interpretaties van Birley wijken soms af van die van VAN DEN HOUT. Voor Faustina Domitia, zie BIRLEY, p. 247, steunend op *I. Ital.* 13, 1, 207 (contra VAN DEN HOUT, p. 180, die meent dat het in deze brief over Annia Aurelia Galeria Faustina gaat).

verontschuldiging aan toe te voegen. Natuurlijk houdt hij ook van de kleine Faustina en wenst hij haar al het beste ter wereld. De grote bekommernis die hij voelt voor Marcus Aurelius kan alleen maar te wijten zijn aan de grote liefde voor zijn pupil⁴⁸. Op het einde van de brief komt hij nogmaals op dit thema terug. Het schattige kindje in de wieg wordt nu als het ware een strenge keizerlijke *domina* – het recht om haar te kussen is voor Fronto zo waar een groter eer dan het voorrecht om Marcus Aurelius te mogen aanraken:

Maar let op dat je geen verrader wordt en niet met bewijslast aan je dochttertje diets maakt dat ik meer van jou dan van haar zou houden. Want het gevaar bestaat dat ze dan, als een ernstige oude dame, ontzet en boos door dit feit, mij het recht ontzegt haar handen en voetzolen te kussen als ik erom vraag of dat ze ze slechts met tegenzin aanbiedt. Goede goden, die kleine handjes en die dikke voetjes zal ik dan met meer genoeg kussen dan jouw koninklijke nek, dan je rechtschapen en welsprekende mond⁴⁹.

In verband met de kleine Faustina Domitia komt het *ius osculi* nogmaals aan bod in een brief van Fronto uit het jaar 148 of 149:

Op jouw bevel heb ik een kus gegeven aan mijn dochttertje. Nooit leek ze me zo lief, nooit leek ze me zo goed gekust. Groet je moeder, mijn liefste meester. Vaarwel, en geef ook een kus aan je kleine matrone⁵⁰.

In de zomer van het jaar 151 is de keizerlijke familie drie kleine dochtertjes rijk: de reeds vermelde Faustina Domitia (147-151), Annia Aurelia Galeria Lucilla (7 maart 150 - 182) en Annia Galeria Aurelia Faustina (151 - ?). In de hete nazomer bevindt Marcus Aurelius zich met de baby's in een villa buiten Rome. Leermeester Fronto stelt het zoals gewoonlijk slecht (hij klaagt over pijn aan de geslachtsdelen). Ook Marcus Aurelius lijdt onder de hitte, maar omdat zijn kleintjes (*parvulae nostrae*) het goed stellen, ervaart hij de hitte als gezond met aangename lentetemperaturen⁵¹. Dezelfde wending, *parvulae nostrae*, komt nog aan bod in een brief uit de periode 153-156: Annia Aurelia

⁴⁸ *Ad M. Caesarem et invicem Liber* 4, 11 (65, 2-4); 4, 12 (vooral 65, 8-21).

⁴⁹ *Ad M. Caesarem et invicem Liber* 4, 12 (67, 9-15). Zie VAN DEN HOUT, p.185 voor een hele reeks parallelpassages over kussen (cfr. supra voetnoot 39).

⁵⁰ *Ad M. Caesarem et invicem Liber* 5, 48 (78, 24-26). Met HAINES, p. 232 en VAN DEN HOUT, p. 209 veronderstellen we dat met *matrona* de kleine Faustina wordt bedoeld. Zie *Thesaurus Linguae Latinae* VIII k. 486 l. 34 b voor *matrona* in de betekenis van jong meisje.

⁵¹ *Ad M. Caesarem et invicem Liber* 5, 34 (75, 2-5).

Galeria Lucilla en Annia Galeria Aurelia Faustina zijn dan enkele jaren ouder en laten hun groeten aan Fronto overbrengen⁵². De kleine juffertjes worden reeds *matronae* genoemd. In een brief ter ere van de verjaardag van een van de dochtertjes laat Fronto zijn beste wensen aan de kleine kinderen overbrengen. Opnieuw beklemtoont hij zijn *ius osculi*: hij laat de meisjes kussen op hun voetjes en handen⁵³.

Dat zwangerschap een risicovolle zaak was die met de dood van de moeder kon eindigen, is een bekend feit⁵⁴. Marcus Aurelius uit zijn bezorgheid om de zwangerschap van zijn echtgenote Faustina:

De wankele gezondheid van mijn moeder staat me niet toe uit te rusten. Daarbij komt de nakende bevalling van Faustina. Maar we moeten op de goden vertrouwen⁵⁵.

De vermelding van moeder Domitia Lucilla geeft het jaar 156 als *terminus ante quem*. Verdere datering van deze brief is niet mogelijk. Zeker is dat Faustina vóór dat jaar reeds zes bevallingen heeft doorstaan.

Met vreugde en trots om een pasgeboren meisje worden we in een andere brief geconfronteerd (opnieuw is het niet duidelijk of het om de geboorte van Domitia Faustina, Annia Lucilla of Annia Faustina gaat):

Ik houd tienmaal meer van je. Ik heb je dochter gezien. Het leek me of ik tegelijk jou en Faustina als baby's heb gezien. Zoveel goeds is er uit het gelaat van elk van jullie beiden vermengd in het aangezicht van dit kindje. Ik houd tienmaal meer van je. Gegroet, allerliefste meester. Groet ook je moeder⁵⁶.

Dat reeds kleine kinderen op hun vaders kunnen lijken, is een topos die in de antieke literatuur wijd verbreid is. Heel vaak bewijst de gelijkenis dus de kuisheid van de moeder, die hiermee bewijst geen andere man gekend te hebben⁵⁷.

⁵² *Ad M. Caesarem et invicem Liber 5*, 50 (79, 12-13): *Faustina et parvulae nostrae salutant*.

⁵³ *Ad M. Caesarem et invicem Liber 5*, 57 (81, 26-28): *Faustinam tuam meis verbis appella et gratulare et matronas nostras meo nomine exosculare, sed, uti ego soleo, cum plantis illis et manibus. Dominam saluta*.

⁵⁴ Zie over dit dossier Chr. LAES, "Jonge moeders, miskramen en dood in het kraambed in de Romeinse Oudheid", *Kleio* 33, 4 (2004), p. 163-185.

⁵⁵ *Ad M. Caesarem et invicem Liber 5*, 60.

⁵⁶ *Ad M. Caesarem et invicem Liber 5*, 67 (83, 21-25).

⁵⁷ Zie Catullus, *Carm.* 61, 221-225: *Sit suo similis patril/ Manlio et facile insciis/ noscitur ab omnibus/ et pudicitiam suae /matris indicet ore*. Voor deze populaire topos, waarvoor vele parallellen in de Griekse en Latijnse literatuur bestaan, zie H. SYNDIKUS, *Catull. Eine Interpretation. Zweiter Teil. Die grossen Gedichte (61-68)*, Darmstadt, 1990, p. 47. Enkel bij Hesiodus, *Op.* 235 vinden we een vermelding van de gelijkenis van een kind met beide ouders.

Met de verjaardagswens van Marcus Aurelius aan het adres van Fronto zijn we een eindje opgeschoven in de tijd (*Ad Antoninum Pium et invicem Liber* 1, 1). De keizerlijke familie is behoorlijk uitgebreid. Er is sprake van de kleine Antoninus (*pullus noster*) die last heeft van een lichte hoest (86, 17). T. Aurelius Fulvus Antoninus (31 augustus 161-165) was de tweelingbroer van de latere keizer L. Aurelius Commodus. Ook de kleine Annia Aurelia Cornificia (160-213) wordt vermeld. De keizer verzoekt Fronto zich niet al te zeer te vermoeien om naar haar verjaardagsfeest in de villa te Lorium te komen (86, 20). Als we aannemen dat de brief rond 162 is geschreven, betekent dit dat de verjaardag van een erg jong prinsesje een voldoende reden was om de banden met de keizerlijke familie nauwer aan te halen en de trip vanuit Rome naar Lorium te maken. Alle kinderen in het keizerlijke nest groeten Fronto⁵⁸. Naast de piepjonge tweeling en de kleine Cornificia moet het gaan om de prille tieners Annia Lucilla (° 150), Annia Faustina (° 151) en de nog erg jonge Fadilla (° 159). De kleine meisjes Cornificia en Fadilla komen nog aan bod in een epistel uit het jaar 161. Tijdens hun verblijf bij Matidia, een schatrijke tante van Antoninus Pius die haar erfenis aan Marcus Aurelius' echtgenote Faustina zou nalaten, kunnen ze door het gure weer niet bij hun vader komen, die toen pas keizer was geworden. In het jaar 162 kreeg een van de meisjes een ernstige koortsaanval: met vreugde meldt de vader echter dat ze het alweer beter stelt en vrolijk door de kamer huppelt⁶⁰.

Over de keizerlijke tweeling Antoninus en Commodus bestaat nog een brief, die tot de interessantste voor de geschiedenis van de kindertijd uit de hele Romeinse Oudheid behoort. We vinden er een rijk gamma van gedachten en gemeenplaatsen over kleine kinderen: het feit dat ze op hun ouders lijken, de vergelijking met kleine vogeltjes (*pullulos*), de ideale huidskleur van een kind, een opmerking over het ideale dieet, een getuigenis omtrent het liefelijke gestamel van peuters. Voor elk

⁵⁸ 86, 17-18: *Quantum quisque in nidulo nostro iam sapit, tantum pro te precatur.*

⁵⁹ *Ad Antoninum Imp. et invicem* 4, 1 (105, 7-9): *nam parvulae nostrae nunc apud Matidiam in oppido hospitantur: igitur vespera ad me ventitare non possunt propter aevae rigorem.* Zie VAN DEN HOUT, p. 244-246 over Matidia en haar erfenis.

⁶⁰ *De feriis Alsiensibus* 4, 1 (234, 2-4): *breviter ut occupatus parvulam nuntio nostram melius valere et intra cubiculum discurrere.* Over de leeftijd waarop kleine kinderen beginnen te lopen, zie Plato, *Leg.* 789 e (voedsters dragen kinderen tot de leeftijd van drie jaar); Gregorius van Nyssa, *In Christ. Resurrect.* 3, 262 (PG 46, 672) vermeldt ook drie jaar, zo ook Macrobius, *Somn. Scip.* 1, 6, 62. Over de eerste pasjes ook Lucretius, 3, 447-448 (zonder leeftijdsvermelding) en Seneca, *Ep.* 121, 8, 1-4 (*infans*). Volgens antieke theorieën konden zuigelingen niet lopen omdat hun romp in verhouding te zwaar was: Aristoteles,

van deze gemeenplaatsen is een aantal parallelpassages in de Romeinse literatuur terug te vinden.

We schrijven winter van het jaar 162, de wegen zijn slecht en nauwelijks berijdbaar:

Ik heb je kleine kuikentjes gezien⁶¹, het liefste dat ik in mijn hele leven zou willen zien. Hun aangezicht is zo gelijkend op dat van jou – er bestaat niets op aarde dat meer gelijkend is dan deze gelijkenis. Ik heb de reis naar Lorium via de kortste weg gemaakt, een reis langs een glibberige weg, een reis langs lastige hellingen. Toch zag ik je daar in Lorium niet alleen in hoogsteigen persoon. Nee, ik zag je aan alle kanten, of ik me nu naar rechts of naar links keerde. Door de hulp van de goden heeft je tweeling een gezonde kleur en een krachtige stem⁶². De ene hield een mooi wit brood in zijn handen⁶³, zoals een keizerlijke

Part. An. 686 b 10 en *HA* 500 b 34. Loopinstrumenten worden afgebeeld op de Choës-vaasjes van de Anthesteria-feesten (waaraan kinderen omstreeks hun derde jaar mochten deelnemen). Zie G. VAN HOORN, *De vita atque cultu puerorum monumentis antiquis explanato*, Amsterdam, 1909, p. 28-30; R. GARLAND, *The Greek way of Life: from Conception to Death*, Cornell, 1990, p. 122; G. JURRIANS-HELLE (ed.), *Jong in de oudheid* (= *Mededelingsblad Allard Pierson Museum nr. 81-82*), Amsterdam, 2001, p. 3-4.

⁶¹ Voor het woord *pullus* als term voor kuikentjes en kinderen, zie C. T. LEWIS, *A Latin Dictionary*, Oxford, 1879, s.v. I (dierenwereld); II (gebruikt als koosnaam voor personen). Zie vooral Festus, *De sign. verb.* 243 (ed. Lindsay): *puerum quem quis amabat pullum vocari solitum*; *Scholia in Persium Flaccum* 3, 16: *quos qui nutriunt blandientes columbas et pullos et passeret*; Suetonius, fr. 161 (ed. Reifferscheid, p. 248): *pulli et pueri pipant*; Tertullianus, *Monogr.* 16 : *infantes pipiantes*; Horatius, *Sat.* 1, 3, 45 : *pater si cui filius est male parvus, pullum appellat*; Suetonius, *Cal.* 13 (bevolking noemt de kleine Caligula *pullum* et *pupum*); Juvenalis, *Sat.* 13, 140-142. Volgens Th. BIRT, *De amorum simulacris et de pueris minutis*, Marburg, 1892, p. 35 worden kinderen vaak met gevleugelde Cupido's en daardoor met vogeltjes vergeleken. Dezelfde colloquiale betekenis in het Franse *poule* en het Engelse *chicken* volgens M. GRAY-FOW, *The Nomenclature and Stages of Roman Childhood*, diss. Wisconsin, 1985, p. 144. Voor *pullarius* als kinderlokker, zie Petronius, *Sat.* 43, 8; Ausonius, *Epigr.* 65, 5; *Corpus Glossarium Latinorum* 1, 392 (ed. Goetz).

⁶² Met *colore salubri* wordt hoogstwaarschijnlijk voor baby's een gezonde blos bedoeld. Het lijkt ons niet onmogelijk dat hier een connotatie met fysiognomiek speelt. Volgens het anonieme *De physiognomia liber* 95 heeft een gematigde en beheerste man (de ideale aristocraat dus) een *vox gravior* en een *vultus rubori honesto permixtus*. Voor een bevattelijke inleiding tot de fysiognomiek, zie T. VAN HOUDT, "De taal van het lichaam. Fysiognomiek en retoriek in de Romeinse keizertijd", *Kleio* 29, 2 (2000), p. 50-65.

⁶³ Artsen als Soranus (*Gyn.* 2, 46) suggereerden om in de zevende levensmaand "broodkruimels geweekt in natte honing of melk, zoete wijn of honingwijn" of "een soep gemaakt van spelt, een heel vochtige pap en een lopend eitje" toe te dienen. Het eerste voedsel moest door de voedsters voorgekauwd worden (Oribasius, *Libr. inc.* 38, 23). Voor een uniek getuigenis over de ideale voeding in een metrisch opschrift, zie *AE* 1985, 162 (over Ursilla, een meisje van 1 jaar oud): *Haec non pomum acervum gustavit; non cucumere(m) non u(v)am; non ficu(m) acervu(m) mis(it) Orcus*.

jongen past, de ander had een bruin brood in de hand, heel duidelijk het kind van een vader filosoof. Ik bid de goden dat de zaaier het goed mag stellen, dat het gezaaide gezond mag zijn, dat de oogst gezond mag zijn die zoons voortbrengt die zo op mekaar lijken. Ik heb ook hun stemmetjes gehoord: zo zacht, zo mooi dat ik, ik weet niet hoe, die charmante en vloeiende toon van jouw spreken in het gepiep van hun beiden herken⁶⁴. Pas dus maar op, of je gaat merken dat ik me nog een beetje meer lof permitteer. Het beeld van die kindjes die ik nu boven jou bemin, zit niet alleen gegrift in mijn ogen, maar ook verankerd in mijn oren⁶⁵.

5. FRONTO, ZIJN VROUW EN (KLEIN)KINDEREN

Fronto's echtgenote Cratia werd geboren omstreeks het jaar 118, en overleed circa 165/166, net voor haar ruim twintig jaar oudere echtgenoot⁶⁶. Als er van haar sprake is in de brieven, dan is het meestal om haar – en dus Fronto's – goede connecties met het keizerlijke huis te beklemtonen⁶⁷. In zijn bittere en pijnlijke oude dag beklaaft Fronto zich wel om het verlies van zijn lieve echtgenote⁶⁸. We weten dat hun huwelijk verstoken bleef van mannelijke nakomelingen. Wel waren er zes geboortes van dochters. Steeds volgde de dood spoedig, zodat de verweesde ouders bij de bevalling van een nieuwe baby steeds kinderloos waren⁶⁹. Slechts één dochter Cratia bleef in leven. Ze werd geboren in 142 (haar vader was toen ruim 45 jaar oud). Op vijftienjarige leeftijd huwde ze de veelbelovende vijfendertigjarige C. Aufidius Victorinus

⁶⁴ Voor andere literaire voorbeelden van liefelijk taterende kinderen: Martialis, *Ep.* 5, 34, 8; Claudianus, *Laus Serenae* 97-114; SHA, *Sept. Sev.* 4, 6; *Anth. Lat.* 439, 5; Minucius Felix, *Oct.* 2, 1 (*adhuc annis innocentibus et adhuc dimidiata verba temptantibus, loquellam ipso offensantis linguae fragmine dulciorem*). Voor voorbeelden uit de epigrafische poëzie: CLE 1581, 5-6 *aviumque suum adlectabat voce pusilla, / ut cuncti vicini dicebant 'o dulce Titu'*; CLE 98, 8: *venusta, amoena intellegens et garrula*; AE 1981, 673, v. 3-5: *O mater lusus pueri risus/que recordans/ Ingemi<t> et dulcis re<q>ui<ri>t luctamina lingue./ Catulus/ huic nomen terdeni in / lumine mensis*. Voor taterende kinderen, zie LAES (2004), p. 59-60.

⁶⁵ *Ad Antoninum Imp. et invicem Liber* 1, 3; 91, 15-27.

⁶⁶ Zie VAN DEN HOUT, p. 535 voor biografische gegevens over Cratia.

⁶⁷ Ze wordt gestuurd om de verjaardag van Domitia Lucilla, Marcus Aurelius' moeder te vieren (*Ad M. Caesarem et invicem Liber* 2, 13; 32, 1-14); samen met haar dochter brengt ze verlichting van zorgen in het keizerlijk huis (*Ad M. Caesarem et invicem Liber* 2, 17; 34, 17-18); Cratia op bezoek bij zieke Domitia Lucilla (*Ad M. Caesarem et invicem Liber* 5, 20; 72, 3).

⁶⁸ *Ad Verum Imp. et invicem Liber* 1, 8 (113, 2-3): *nam in paucissimis mensibus et uxorem carissimam et nepotem trimulum amisi*; *Ad Verum Imp. et invicem Liber* 1, 9 (113, 20-21): antwoord van keizer Verus.

(122-186)⁷⁰. Uit dit huwelijk werd een eerste zoon M. Aufidius Fronto geboren in 158/159. De tweede zoon, C. Aufidius Fronto, werd omstreeks 160 geboren. Toen Victorinus en Cratia in 162 naar Mainz verhuisden omdat Victorinus *legatus Augusti pro praetore* van Germania Superior was geworden, bleef de oudste zoon bij grootvader Fronto in Rome. De jongste vergezelde zijn ouders naar Germania. Cratia was dan reeds zwanger van een derde kind. De jongen werd in Germania geboren en overleed daar ook. Grootvader Fronto zou hem nooit zien.

Over zijn kleinkinderen heeft Fronto twee merkwaardige documenten nagelaten, unieke passages waar kleine kinderen in de volle belangstelling komen te staan. Vooreerst is er de brief gericht aan schoonzoon Victorinus en dochter Cratia over het wedervaren van grootvader met zijn vierjarig kleinzontje in Rome.

(...) Met die kleine Victorinus of Fronto van ons heb ik wel dagelijks ruzietjes of onenigheden. Jij vraagt nooit enige vergoeding van iemand in ruil voor iets wat je deed of voor een pleidooi dat je hield. Die kleine Fronto daarentegen brabbelt geen woordje eerder of vaker dan "geef". Ik voor mijn part geef hem stukjes perkament of wastafeltjes, zoveel ik maar kan – dingen waarvan ik hoop dat hij ze graag heeft. Hij heeft nochtans ook enkele trekjes van het karakter van zijn grootvader: hij is verzot op druiven. Het was het eerste voedsel dat hij verslond, hij hield niet op hele dagen lang druiven af te likken met zijn tong, te kussen met zijn lippen of ermee te spelen en te jongleren met zijn tandvlees. Hij is ook tuk op vogeltjes: in kuikentjes, jonge duifjes en meesjes vindt hij veel plezier. Van mijn meesters en opvoeders heb ik gehoord dat dit mijn passie was vanaf mijn vroegste kindertijd⁷¹. Iedereen die me ook maar een beetje kent zal weten hoe ik als oude man gepassioneerd ben door patrijzen. Er is immers geen daad of uitspraak van mij die ik voor anderen verborgen zou willen houden. Meer nog, datgene waarvan ik mezelf bewust ben, daarvan wil ik ook dat anderen het samen met mij weten. (...) ⁷²

⁶⁹ *Ad Amicos* 1, 5 (174, 23): *si mihi liberi etiam virilis sexus nati fuissent; De Nepote Amisso* 2, 1 (235, 13-15): *quinque amisi liberos miserrima quidem condicione temporum meorum: nam quinque omnes, unumquemque semper unicum amisi.*

⁷⁰ VAN DEN HOUT, p. 167 voor de chronologie van Cratia's leven; 411-412 over de politieke carrière van Victorinus.

⁷¹ Fronto zelf hield patrijzen als kleine jongen (*Ad M. Caesarem et invicem* 5, 52; 79, 26). Zie J. NEILS & J. H. OAKLEY (ed.), *Coming of Age in Ancient Greece: Images of Childhood from the Classical Past*, New Haven, Londen, 2003, index s.v. birds voor vele iconografische getuigenissen over kinderen en vogeltjes.

⁷² *Ad amicos* 1, 12; 178, 11 - 179, 3.

Fronto's treurschriften over het heengaan van zijn derde kleinzoon, *De nepote amisso*, die hij schreef in zijn laatste levensjaren, kunnen de indruk wekken een directe confrontatie te bieden met een treurende grootvader en gebroken man die rouwt om het verlies van een geliefd kleinkind. Toch moeten we ons hoeden voor al te sentimentele invullingen. Deze treurschriften staan bol van traditionele topoi uit de vertroostingsliteratuur, een genre waarin Fronto zich al veel eerder had geoefend bij het heengaan van een van de zonen van Herodes Atticus in het jaar 144⁷³. Bovendien gaat het om een kleine jongen die Fronto nooit zelf heeft gezien, want hij stierf bij zijn ouders in Germania Superior⁷⁴. Het vroege overlijden wordt zo vooral tot symbool voor de onrechtvaardigheid van het Lot, dat bij voorkeur de meest rechtschapen mensen lijkt te treffen, de wrange omkering van de gewone orde van zaken waarbij kinderen hun ouders begraven. Gedachten over de onsterfelijkheid na de dood of de bevrijding van aardse beslommeringen door het overlijden zijn prominent aanwezig. Qua stijl, ritmisch gebruik van clausules en structuur vertoont *De nepote amisso* 2 opvallende gelijkenissen met de Tweede Sofistiek, die door tijdgenoten als Aelius Aristides, Dion van Prusa en Lucianus werd uitgedragen⁷⁵.

6. CONCLUSIE: FRONTO EN SCHARNIERPERIODES IN DE GESCHIEDENIS VAN KINDERTIJD

Uit het voorgaande blijkt dat kinderen in Fronto's oeuvre een belangrijke plaats bekleden. Zijn geschriften illustreren hoe jonge nakomelingen in het verwachtingspatroon van Romeinse aristocraten een prominente plaats hadden. Op hen rustte de toekomst van de *familia*. Contacten met kleine prinsesjes bekleemtoonden de hechte banden van Fronto met het keizerlijk huis. Reeds bij zijn jonge kleinzoon wil grootvader Fronto zin voor literatuur en welsprekend-

⁷³ *Ad M. Caesarem et invicem* 2, 1 (16, 11 - 17, 15). Ook deze brief staat bol van traditionele topoi, zoals de idee dat, gezien de nog jonge leeftijd van Herodes Atticus, hij zeker nog andere kinderen zal krijgen (17, 1). Vergelijk deze gedachte met Thucydides, *Hist.* 2, 44, 3. Zie ook Seneca, *Ep.* 63, 11 voor een enigszins vergelijkbaar geval: *Quem amabas, extulisti, quaere quem ames*.

⁷⁴ *De nepote amisso* 3 (237, 20-25).

⁷⁵ Voor een inhoudelijke en stilistische analyse van *De nepote amisso*, zie VAN DEN HOUT (1999), p. 533-542; A. RAMIREZ DE VERGER, "La 'consolatio' en Fronto: en torno al *De Nepote Amisso*", *Faventia* 5 (1983), p. 65-78; E. EYBEN & Chr. LAES, "Een Romein treurt om de dood van zijn kleinzoon. Fronto, *De Nepote Amisso* 2", *Hermeneus* 77, 4 (2005), p. 287-297.

heid bijbrengen. De harde demografische realiteit, waarbij één baby op twee niet de leeftijd van tien jaar haalde, maakte kinderen broos en fragiel, zodat kwaaltjes of ziekten een bron van bekommernis vormen in de correspondentie⁷⁶.

Ook hier zijn enkele nuanceringen als tegengif voor té moderne invullingen of interpretaties op hun plaats. Nergens spreekt Fronto zich uit over de charme van de kindertijd in zijn geheel. Hooguit belicht hij charmante aspecten van individuele kinderen. Nooit komt de auteur tot een globale appreciatie of verheerlijking van deze levensfase, een houding die antieke schrijvers vreemd was. Fronto beperkt zich tot het tekenen van snoezige en charmante details over heel jonge kinderen. Deze opvatting kadert perfect in de zogenaamde *petting attitude*, een houding die kinderen op dezelfde hoogte stelt als andere schattige wezens zoals huisdieren en in literaire testimonia en poëtische grafschriften uitgebreid is geattesteerd⁷⁷. Als outsiders telden kinderen nog niet echt mee in de antieke maatschappij.

Kan men de aandacht van Fronto voor de allerjongsten kaderen in een mentaliteitswijziging van de Antonijnse tweede eeuw? Hoewel oudhistorici doorgaans niet neigen tot de zogenaamde bigbangtheorie, die een radicale ommekeer in het denken over en de houding tegenover kinderen in een bepaalde periode van de geschiedenis poneert⁷⁸, geloven sommigen wel in het bestaan van bepaalde scharnierperiodes in de Grieks-Romeinse oudheid. In deze scharnierperiodes treden dan op een bepaald niveau veranderingen op. De verleiding tot het verabsoluteren van de onderkende verandering is echter groot: vandaar dat verschillende auteurs het kind menen te 'ontdekken' in een bepaalde periode van de oudheid, maar in hun resultaten weinig overeenstemming bereiken⁷⁹.

⁷⁶ Het belang dat aan kinderen werd gehecht in de Romeinse samenleving en de prominente plaats die ze bekleden in bijvoorbeeld grafmonumenten en inscripties, is de centrale these van B. RAWSON, *Children and Childhood in Roman Italy*, Oxford, 2003.

⁷⁷ Voor een recente synthese over de *petting attitude*, zie A. J. POMEROY, "Heavy Petting in Catullus", *Arethusa* 36 (2003), p. 49-60.

⁷⁸ Klassieke werken die een dergelijke ommekeer in de moderne tijd situeren, zijn Ph. ARIES, *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Parijs², 1973; L. STONE, *The Family, Sex and Marriage in England (1500-1800)*, Londen, 1977; E. SHORTER, *The Making of the Modern Family*, New York, 1975.

⁷⁹ Voor kritiek op het 'ontdekkingsmodel', zie vooral M. GOLDEN, "Continuity, Change and the Study of ancient Childhood", *Echos du Monde Classique / Classical Views* 36 (1992), p. 7-18; ID., "Change or Continuity? Children and Childhood in Hellenistic Historiography", in M. GOLDEN & P. TOOHEY (ed.), *Inventing Ancient Culture. Historicism, Periodization and the Ancient World*, Londen, New York, 1997, p. 176-192; S. DIXON, "Continuity and Change in Roman Social History: retrieving 'Family feeling(s)'"

Het recente overzichtswerk van B. Rawson is wars van naïeve bigbangtheorieën over de ontdekking van kindertijd, maar gelooft toch in een klimaatswijziging in de in alle opzichten voorspoedige en welvarende Antonijnse tweede eeuw. Rawson constateert een opvallende convergentie in attitudes tegenover kinderen in funeraire opschriften, sculpturen en wettelijke bepalingen voor deze periode. Ze wijst op de aanwezigheid van kinderen in het uitbeelden van keizerlijke vrijgevigheid, het opnemen van heel jonge kinderen in de *alimenta*-schema's van keizer Trajanus, het uitbeelden van het gevangennemen van vrouwen en kinderen van vijandelijke volkeren op triomfzuilen van Trajanus en Marcus Aurelius, de aanwezigheid van keizerskinderen in dynastieke propaganda op grafmonumenten en munten⁸⁰. In verband met Marcus Aurelius citeert ze een anekdote over Vibia Aurelia Faustina, het veertiende kind van de keizer, geboren omstreeks 170. De kleine peuter was in 174 met moeder Faustina bij vader in het legerkamp te Sirmium, waar ze door haar charmant kinderlijk getater opkwam voor de zaak van de Atheners en Herodes Atticus, die in het barre Sirmium was komen pleiten. De correspondentie van Fronto wordt in het betoog van Rawson nadrukkelijk vermeld als bewijs van de diepe affectie van Romeinen voor hun kinderen⁸².

Toch kunnen we enkele kanttekeningen maken bij de gesuggereerde veranderingen in de tweede eeuw en de verhouding met het oeuvre van Fronto. Het is riskant om op basis van literaire teksten mentaliteitswijzigingen te poneren. De antieke literatuur is slechts fragmentarisch bewaard zodat het gevaar voor het *argumentum e silentio* niet denkbeeldig is. Hoe kunnen we er zeker van zijn dat de opvattingen van Fronto werkelijk door verschillende literaire tijdgenoten werden gedeeld? En hoe weten we of een bepaalde gedachte niet reeds eerder door een voorganger werd geformuleerd? Bovendien moeten we steeds het principe van *imitatio* met auteurs uit het verleden in rekening nemen⁸³. Zelfs als men, zoals Rawson, een pleidooi voor discontinuïteit

from Roman Law and Literature", in GOLDEN & TOOHEY (1997), p. 79-93; Chr. LAES "Ouders en kinderen. Copernicaanse revolutie of variaties op hetzelfde thema?", in E. EYBEN, Chr. LAES & T. VAN HOUTD, *Amor-Roma. Liefde en erotiek in Rome*, Leuven, 2003, p. 11-43.

⁸⁰ RAWSON, p. 41; 53-58; 59-70.

⁸¹ Philostratus, *Vita Soph.* 2, 1, 560-561.

⁸² RAWSON, p. 86-87.

⁸³ M. KLEIJWEGT, art. Kind in *RLAC* 20 (2004), k. 881 heeft erop gewezen dat Catullus, *Carm.* 17, 12 over de *puer bimulus* een imitatie is van Sophocles, *Aiax*, 552-559 en aldus wordt overschat als bewijs voor socioculturele veranderingen.

wil houden op basis van convergentie van diverse bronnen, moet men zich nog de vraag stellen hoe ver deze wijzigingen sociologisch reikten. Veranderde er iets voor het gros van de kinderen? En wat met slavenkinderen of kinderen van de lagere klassen⁸⁴?

Als besluit mogen we dan ook stellen dat de briefwisseling van Fronto twee opmerkelijke gegevens voor de geschiedenis van Romeinse kindertijd reveleert. Ten eerste is het snoezige en charmante karakter van kleine kinderen in zijn oeuvre prominent aanwezig. Deze *petting attitude* is volstrekt niet nieuw, want reeds geattesteerd in het hellenistische epigram en de hellenistische kunst. Ze vindt talrijke parallellen bij andere auteurs en in poëtische grafschriften. Ten tweede illustreren de talrijke vermeldingen van contacten met keizerlijke kinderen het politiek-dynastieke belang en het grote sociale verwachtingspatroon dat aristocraten ten aanzien van hun kinderen koesterden. Ook deze opvatting onstond niet in de tijd van Fronto. Een recent onderzoek van E. Minten bevestigt het centrale belang dat aan kinderen werd gehecht in Romeinse funeraire monumenten: grafreliëfs, altaren, sarcofagen en urnen. Dergelijke monumenten worden talrijker vanaf de regeerperiode van Augustus. Vaak lieten vrijgelatenen inscripties en beelden oprichten voor hun kinderen, voor wie als vrijgeboren Romeinen een betere toekomst was weggelegd⁸⁵. Het uitbeelden van kinderen in officiële opschriften, monumenten en munten is, blijkens de bevindingen van Rawson, wel degelijk een evolutie van de tweede eeuw, maar ligt duidelijk in de lijn van het voorgaande.

In elk geval kan men stellen dat zowel Fronto als de dynastieke propaganda van de Antonijnse eeuw individuele kinderen en hun eigenschappen in een scherper daglicht stellen, maar dat aan kindertijd *an sich* nooit eenzelfde waarde werd gehecht. In hoeverre men deze wijziging als een echte scharnier- of overgangperiode wil beschouwen, is deels een kwestie van subjectief gekleurd aanvoelen. Rekening houdend met het feit dat zowel de snoezige uitbeelding van kinderen als

⁸⁴ Voor een scherpe afwijzing die het 'humane' karakter van de wetgeving uit de tweede eeuw in vraag stelt door erop te wijzen dat veel bij het oude bleef en die wijst op het feit dat het vaak om zelfrepresentatie van de begoede elite gaat, zie K. R. BRADLEY, *Slavery and Society at Rome*, Cambridge, 1994, p. 169-173 en L. DE LIGHT, "Restraining the Rich, Protecting the Poor. Symbolic Aspects of Roman Legislation", in W. JONGMAN & M. KLEIJWEGT (ed.), *After the Past. Essays in Ancient History in Honour of H.W. Pleket*, Leiden, Boston, Keulen, 2002, p. 1-46.

⁸⁵ Zie ook M. GEORGE, "Family Imaginery and Family Values in Roman Italy", in M. GEORGE (ed.), *The Roman Family in the Empire. Rome, Italy, and Beyond*, Oxford, 2005, p. 37-66.

het sociale verwachtingspatroon reeds lang zijn voorbereid én de impact op het dagelijks leven van de grote massa erg beperkt was, zouden wij de vraag of we hier van een echte verandering kunnen spreken eerder ontkennend beantwoorden.